

רבי אשתורי הפרחי חלוץ חוקרי ארץ ישראל

בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים
ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד*

דוד שניאור

היסטוריה | הגות | ריאליה

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
במלאת 700 שנה לעליית רבי אשתורי הפרחי לירושלים

עורכים: ישראל רוזנסון ושלמה גליקסברג

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ה (2015)

עריכה לשונית

**ד"ר סיגלית רוזמרין
חנה פורטגנג**

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

מסת"ב: 3-14-7234-965-978

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל: efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה:

שילה • ברכץ בית אל

טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

7	פתח דבר	
9	הנצחתו אחרי כשבע־מאות שנה - אשתורי הפרחי -	ישראל רוזנסון ויוסי שפנייר
11	רבי אשתורי הפרחי וזיהוי הצמחים - בין חקירה למסירה	חיים צבי אלבום
21	תרומתו של רבי אשתורי הפרחי למחקר עבר הירדן	חיים בן־דוד
32	שיטתו של אשתורי הפרחי וזיהויו את עקרון עם קיסרי בת אדום	אהרן דָמסקי
45	מקרא מגילה בערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון בספר 'כפתור ופרח'	יהודה זולדן
61	על גדר, גדור ועבר הירדן: עיונים בפרשנותו הגאוגרפית של רבי אשתורי הפרחי לספרות חז"ל	ירון זילברשטיין
78	שיטת רבי אשתורי הפרחי בקדושת ארץ ישראל	יצחק ספיר
89	סוגלים סגנוניים בספר 'כפתור ופרח' לרבי אשתורי הפרחי	סיגלית רוזמרין
110	ענייני קדושה בכפתור ופרח: א. תפילותיו של אשתורי הפרחי ב. תפיסת המקום הקדוש של אשתורי הפרחי	ישראל רוזנסון
139	בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד	דוד שניאור
147	שני ראשונים - כה רחוקים, כה קרובים - שקיעין אשתוריים בכתיבתו של יהוסף שווארץ, בעל 'תבואות הארץ'	אבי ששון
165	במפתו וברגליו - על אשתורי הפרחי כגאוגרף היסטורי	עמיחי שוורץ

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אורות ישראל	ד"ר חיים צבי אלבוים
המכללה האקדמית כנרת	פרופ' חיים בן דוד
אוניברסיטת בראילן	פרופ' אהרן דמסקי
מפקח מרכזי לתלמוד ותורה שבעל פה במשרד החינוך; מרצה במדרשה לנשים, אוניברסיטת בר אילן	הרב ד"ר יהודה זולדן
מכללת חמדת הדרום	הרב ד"ר ירון זילברשטיין
אוניברסיטת בראילן, מכללת אורות ישראל	ד"ר יצחק ספיר
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמרין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
דוקטורנט במחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון; מורה לשל"ח במשרד החינוך	עמיחי שורץ
מכללת שאנן	ד"ר דוד שניאור
מכללת אשקלון	ד"ר אבי ששון

בחינת נוסח פרשני ימי הביניים המצוטטים ב'כפתור ופרח' בהשוואה לפירושיהם בכתבי היד*

דוד שניאור

מבוא

רבי אשתורי הפרחי סייר בארץ ישראל וחקר אותה בשנים 1315-1322, ואת ממצאיו ומחקריו פרסם בספרו **כפתור ופרח**.¹ הוא עסק בספרו בנושאים מגוונים, ואחד הבולטים שבהם הוא תחום הזיהויים הגאוגרפיים של אתרים מקראיים, נושא מורכב ומעניין בפני עצמו, הן בדרכי זיהוי האתרים והן ביישומים ההלכתיים, כמו למשל גבולות הארץ.

פרשני ימי הביניים - רש"י, ראב"ע, רמב"ן ואחרים, עסקו בפירושיהם במגוון נושאים גאוגרפיים, כמו: מדרשי שמות האתרים ומיקום האתרים והמרחקים ביניהם, וזאת אף על פי שרובם (מלבד הרמב"ן, שעלה לארץ בשארית ימיו) לא הכירו את המציאות הגאוגרפית של ארץ ישראל מקרוב. אגב השוואת התיאורים הגאוגרפיים אצל הפרשנים והתייחסות רבי אשתורי הפרחי אליהם, ייתכן שנוכל לראות בציטוט דברי הפרשנים שבספרו 'עד נוסח' של הפירושים שעמדו לפניו. ראוי לציין כי אין מטרת מחקר זה לגעת בכל ציטוטי הפרשנים בספרו של רבי אשתורי הפרחי אלא בעיקר להצביע על כיוון מחקרי שטרם נבדק. מטרת הדוגמאות הספורות המובאות כאן היא הוכחת הבסיס לטענה העומדת ביסוד המחקר - יש לראות בציטוט הפרשנים עדות לנוסחים שונים בכתבי יד שהיו לפניו בעת כתיבת ספרו **כפתור ופרח**. לחשיבותו של מחקר זה ישנה תרומה במיוחד במחקרים של תוספות ושינויים בכתבי היד של הפרשנים, כפי שיובא בדוגמאות להלן.

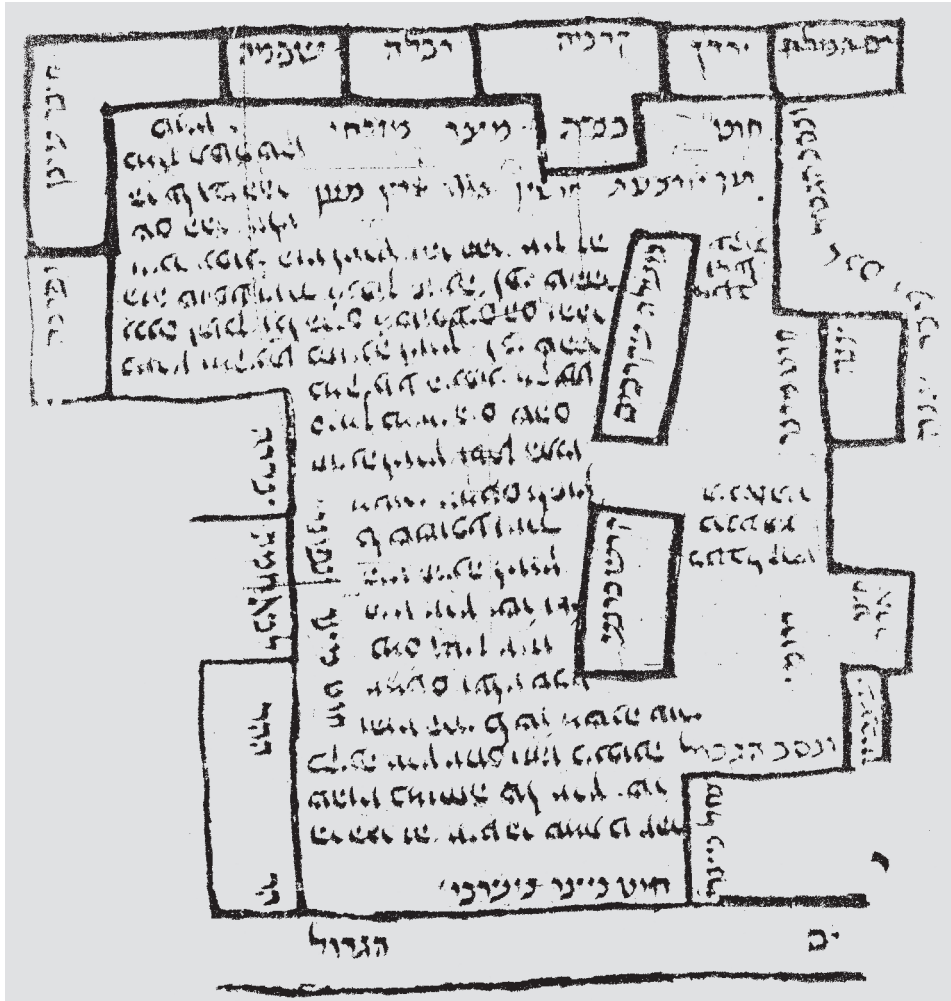
* מחקר ראשוני שעסק בחלק מההשוואות בין נוסח פרשני ימי הביניים לנוסח פירושיהם בספר **כפתור ופרח** ראו: שניאור, **תשע"ב**.

1. חבצלת, **תשנ"ז**; לונץ, **תרנ"ז**; עדלמן, **תרי"א**. מספור העמודים במחקרנו מבוסס על מהדורת חבצלת **תשנ"ז** אלא אם נכתב אחרת.

רש"י

מפת גבולות ארץ כנען (במדבר לד, יא)
 בחלק גדול מכתבי היד הקדומים והחשובים של רבי שלמה יצחקי (רש"י) נמצאו שתי
 מפות בפרשת מסעי (במדבר לד, ג; יא). באחת מתואר מסע בני ישראל ממצרים ועד
 הכניסה לארץ, ובאחרת מתוארים גבולות ארץ כנען.² חוקרים רבים עסקו בהיבטים שונים
 של מפות אלו: חשיבותן מבחינה כרטוגרפית,³ מבחינה היסטורית,⁴ תרומתן למחקר
 כתבי היד של פירוש רש"י⁵ ועוד. אף על פי שהן קיימות ברוב כתבי היד החשובים של
 פירוש רש"י למקרא, לא זכו מפות אלו להיות מודפסות כחלק מפירוש רש"י, ולראשונה
 הן הודפסו זה לא כבר.⁶ לצורך הדיון נתמקד במפה המתארת את גבולות ארץ כנען. למפה
 צורף קטע פרשני העוסק בהר הצפוני,⁷ שאפשר לראותו כחלק מפירוש רש"י, כשם
 שהמפה הינה חלק בלתי־נפרד מפירושו.⁸ אברהם ברלינר, שההדיר את פירוש רש"י
 לתורה על פי כתבי יד, הביא בספרו את קטע הטקסט העוסק בהר הצפוני, אך
 לא כחלק מפירוש רש"י אלא בהערותיו על פירוש רש"י על הר ההר (במדבר לד, ח):
 "זאת מצאתי כתוב בציור תחומי הארץ אשר בכי"ה",⁹ היינו בכתב יד המבורג.¹⁰ ברלינר
 הוסיף כי קטע פרשני זה קיים גם בספר כפתור ופרח. עיון בדברי אשתורי הפרחי מלמד
 שהוא העתיק את הדברים מפירוש רש"י: "ובפירוש התורה בפרשת אלה מסעי כתב ז"ל
 [זיכרונו לברכה, כוונתו לרש"י, שדבריו הובאו קודם לכן] הר ההר זה אינו הר ההר שמת
 בו אהרן הכהן".¹¹

2. שתיהן מובאות בכתב יד לייפציג 1 וכן בכתב יד מינכן 5. חלק מהן נמצאות גם בכתבי יד נוספים: וינה 23, וינה 24, אוקספורד-בודלי (קטלוג נויבאוור 188) Opp. 35, פריס 155 ועוד.
3. נרקיס, 1984, עמ' 435-439.
4. גרוסמן וקדר, תשע"ד.
5. גרוסמן, תשנ"א, עמ' 67-98; עופר, תשס"ז, עמ' 435-443; שניאור, תשס"ט, עמ' 371-381.
6. מקראות גדולות 'הכתר', במדבר, תשע"ב, עמ' 228.
7. מלבד ההסבר הגאוגרפי, בהקשר למיקומו של הר ההר הצפוני והמשמעות ההלכתית של גבולה הצפוני של ארץ ישראל, הערת רש"י עוסקת באתר מוכר פחות באופן יחסי, שהרי הר ההר הדרומי נזכר במקרא עשר פעמים והר ההר הצפוני לעומתו רק פעמיים, במדבר לד, ז-ח.
8. בדיקת 21 כתבי יד של פירוש רש"י לתורה מלמדת שקטע זה הוא אכן חלק מן הפירוש, והוא מובא בתוך המפה - בכיוון הקריאה או בכיוון הפוך - למעט שלושה מקרים שבהם הוא כתוב בצד.
9. ברלינר, תרכ"ז, עמ' קנא, הערה יב. במהדורה השנייה של ספרו שינה זאת וכתב: "זאת מצאתי כתוב בציור תחומי הארץ בכמה כ"י" (ברלינר, תרס"ה, עמ' 350, הערה 1).
10. זהו כתב יד המבורג 32. ראו דברי ברלינר במבוא למהדורה הראשונה: ברלינר, תרכ"ז, עמ' XII, סעיף ח.
11. חבצלת, תשנ"ז, עמ' קסח.

מפת תחומי ארץ כנען בכ"י פריס 155

נוסח פירוש רש"י בכפתור ופרח	נוסח פירוש רש"י בכ"י לייפציג 1
<p>ובפירוש התורה בפרשת אלה מסעי כתב ז"ל, הר ההר זה אינו הר ההר שמת בו אהרן הכהן, שהוא בדרומה של ארץ ישראל בקצה ארץ אדום וזה בצפון, והוא שנקרא בלשון משנה טורי סמנוס [...]] והר ההר אין זה שם שלו אלא כגון הר על גבי הר כמין תפוח כפול, ע"כ.</p>	<p>הר ההר זה אינו הר ההר שמת בו אהרן הכהן שהוא בדרומ' של ארץ ישר' בקצה ארץ אדום, וזהו בצפונה והוא קרוי בלשון משנה טורי אמנוס [...]] והר ההר אין זה שם ההר אלא הר על גבי הר כמין תפוח.</p>

הטקסט העוסק בהר ההר הצפוני מתוך פירוש רש"י לתורה, שנוסחו דומה ביותר לנוסח שבכתב יד לייפציג 1, מוכיח כי נוסח פירוש רש"י שהיה לפני אשתורי הפרחי כלל טקסט זה, וככל הנראה כלל כתב היד שלפניו את מפת רש"י הנדונה, דבר העשוי ללמד, דרך אגב, על תפוצת מפה זו בכתבי היד בעת ההיא.

ראב"ע

מוצאו של רבי אברהם אבן עזרא (ראב"ע) באנדלוסיה שבספרד. הכתבים של פירושו לתורה שנכתבו בערבית בספרד - אבדו. במהלך נדודיו באירופה הנוצרית כתב ראב"ע את פירושו למקרא פעמים ספורות, וגם מהם לא שרדו כל פירושו. את הפירוש הקצר לתורה כתב ראב"ע בהיותו באיטליה, בין השנים 1142-1145, ואילו את פירושו הארוך לספר שמות ואת פירוש השיטה האחרת לבראשית כתב ברואן שבצרפת, כמה שנים לאחר מכן.¹² כסלו עסק בשאלה כיצד הגיע לצרפת פירושו הקצר של ראב"ע, שנכתב באיטליה. לדבריו, ייתכן שכתביו של ראב"ע כבר היו מוכרים בפרובנס עוד לפני שראב"ע עצמו הגיע לשם.¹³ עניין זה ראוי לציון, משום שאף שמוצא משפחתו של רבי אשתורי הפרחי היה מן העיר פלורנצה שבספרד (שאת שמה תרגם לעברית: פרח), הרי שהוא עצמו התגורר ברוב שנותיו בפרובנס שבדרום צרפת של היום. במחקר זה כאמור ברצוננו לעסוק רק בשאלת נוסח כתבי פירוש ראב"ע שעמדו לפני רבי אשתורי הפרחי, ולא כאן המקום לעסוק באופי פירושו השונים של ראב"ע לתורה, במטרותיהם ובהבדלים הרבים שביניהם.¹⁴ למרות פירושו הרבים למקרא מציין סימון כי ראב"ע "התייחס לכתביו הפרשניים כאל מפעל אחדותי".¹⁵ ראיותיו של סימון מבוססות על הפניות רבות של ראב"ע שבהן הוא מפנה את הקורא לפירושים שכבר כתב. האם ביד רבי אשתורי הפרחי היו כתבי יד של פירוש ראב"ע שאינם נמצאים בידינו כיום? כדי לברר זאת יש לבחון את ציטוטי ראב"ע בספר כפתור ופרח ולהשוות לשני נוסחי פירוש ראב"ע המוכרים לנו. בשלב זה של המחקר רצינו לבדוק אם רבי אשתורי הפרחי הכיר את פירושו השונים של ראב"ע. בטבלה המצורפת הבאנו כמה דוגמאות המלמדות כי רבי אשתורי הפרחי אכן הכיר שני נוסחים שונים, אם כי רוב הדוגמאות המובאות כאן מלמדות שהיה בידי פירוש אחד, זה הקרוי 'הקצר' (כך הוא מכונה רק בחומשים בראשית-שמות, והמשכו בשאר החומשים).

12. פירוש מאוחר יותר כונה בפי מונדשיין: 'הפירוש הדולג', והוא נכתב בידי תלמידו, רבי יוסף ממורויל, בלונדון בין השנים 1158-1164, אך גם מפירוש זה מוכרות לנו רק שתי פרשות מספר בראשית - 'וישלח' ו'ויחי'. ראו: מונדשיין, תשע"ב, עמ' 220.

13. כסלו, תש"ע-תשע"א, עמ' 433-434.

14. ראו: סימון, תשע"ג.

15. שם, עמ' 41.

ראב"ע	ראב"ע ארוך - 'שיטה אחרת'	כפתור ופרח
	מלך שלם - היא ירושלים, והעד: "ויהי בשלם סוכו" (בראשית יד, יח)	כמו שהזכירו רבי אברהם בן עזרא ז"ל: ושלם הוא ירושלם שכן כתיב ויהי בשלם סוכו (פרק ו)
כי הבא מפאת צפון העולם לדרומו הוא יורד. ואנשי המדות יבינו, כי זה אמת (בראשית לח, ב)		וכן כתב רבי אברהם בפרשת וישב: הבא מפאת צפון העולם לדרומו הוא יורד ואנשי המדות יבינו כי זה אמת (פרק ז)
ולא יכולתי להוליכה לקבורה במערה כאשר קברתי לאה (בראשית מח, ז)		ורבי אברהם בן עזרא פי' ולא יכולתי להוליכה לקברה במערה כאשר קברתי לאה (פרק י)
וטעם והעומר עשירית האיפה מאכל איש אחד. (שמות טז, לו)		כתב רבי אברהם בן עזרא: וטעם והעומר עשירית האיפה, מאכל איש אחד (פרק טו)
על ירך המזבח - מחוץ; וכן 'ירכתי צפון', כי רבים תעו ואמרו, שמגדל ציון היה בתוך ירושלם (ויקרא א, יא)		כתב רבי אברהם בן עזרא: על ירך המזבח, מחוץ. וכן 'ירכתי צפון', כי רבים תעו ואמרו שמגדל ציון היה בתוך ירושלם (פרק ו)
וימה - בעבור שהוא הים הגדול הספרדי בארץ ישראל - לפאת מערב (במדבר ג, כא)		ושמא לזה כיוון רבי אברהם בן עזרא ז"ל פרשת מדבר סיני הגדול הספרדי בארץ ישראל לפאת מערב (פרק ט)

רמב"ן

רבי משה בן נחמן (רמב"ן) כתב את פירושו לתורה בהיותו בספרד. לאחר שהגיע לארץ ישראל בשנת 1267, כתב הרמב"ן מהדורה נוספת לפירושו לתורה שאפשר לכנותה 'המהדורה הארץ ישראלית'¹⁶. במהדורה זו אפשר למצוא, לדברי עופר ויעקבס, יותר

16. בעבר נטו לחשוב שיש שתי מהדורות, אולם עם השנים התברר כי המהדורה שאנו מכנים 'מהדורה ארץ ישראלית' כוללת למעשה מהדורות רבות, והשינויים והתוספות שהוסיף רמב"ן בכל מהדורה, אינם שווים בכל המהדורות. ראו: שניאור, תשע"ד.

מִ300 תוספות ותיקונים למהדורה הקודמת, שנכתבה בספרד.¹⁷ בשנים האחרונות עסקו במחקר התיקונים והתוספות של רמב"ן ב'מהדורה הארץ ישראלית'.¹⁸ חלק מתוספות ותיקונים אלו קשורים למקורות שלא היו בידיו,¹⁹ חלקם קשורים לשינוי דעתו הפרשנית, וחלק מועט מהם קשור למציאות הגאוגרפית שאליה התוודע בארץ.²⁰

האם אשתורי הפרחי הכיר את 'המהדורה הספרדית' ואת 'המהדורה הארץ ישראלית' של פירוש רמב"ן לתורה? האם אפשר לדעת איזו 'מהדורה ארץ ישראלית' הייתה בידיו? במהלך מחקר השוואתי זה בין מהדורות פירוש רמב"ן לתורה ובין ציטוט דברי רמב"ן בספר כפתור ופרח, מצאנו מספר נתונים העשויים לתת תשובות לשאלות אלו.

ההשערה שלנו הייתה שבידי רבי אשתורי הפרחי תהיה 'המהדורה הארץ ישראלית', שהרי הוא הגיע לארץ בשנת 1313, כ־50 שנה לאחר הגעת רמב"ן לארץ.

אכן, בכפתור ופרח אפשר למצוא מובאות מתוך המהדורות המעודכנות של פירוש רמב"ן לתורה. דוגמה לכך היא גישת רמב"ן למיקום קבר רחל. במהדורה הספרדית צידד רמב"ן בדברי רד"ק, שקבר רחל נמצא רחוק מירושלים. ואולם לאחר שהגיע לארץ ישראל הוא נוכח לדעת כי הסברו של רש"י נכון יותר משום הקרבה הגאוגרפית שיש בין קבר רחל לירושלים. לכן הוא הוסיף במהדורה הישראלית של פירושו לתורה, שנערכה בארץ, את הדברים האלה:

ונראה בעיני, כי קברה יעקב בדרך ולא הכניסה לעיר בית לחם הקרובה שם, לפי שצפה ברוח הקדש שבית לחם אפרתה יהיה ליהודה, ולא רצה לקברה, רק בגבול בנה בנימין, והדרך אשר המצבה בה קרובה לבית אל בגבול בנימין; וכך אמרו בסיפרי: בחלקו של בנימין מתה; כדאיתה בפרשת 'וזאת הברכה' (בראשית לה, טז).

נוסח פירוש רמב"ן בכפתור ופרח:

כתב הרמב"ן ז"ל בפ' התורה (בראשית לה, טז) ונראה בעיני כי קברה יעקב בדרך ולא הכניסה לעיר בית לחם הקרובה שם, לפי שצפה ברוח הקדש שבית לחם אפרתה יהיה ליהודה, ולא רצה לקברה רק בגבול בנה בנימין. וכן אמרו בספרי בחלקו של בנימין מתה, וכדאיתא פרשת וזאת הברכה (דברים לג), עד כאן (פרק י).

17. עופר ויעקבס, תשע"ג.

18. כהנא, תשכ"ט; סבתו, תשנ"ה; סבתו, תשס"ה.

19. כגון: הציטוטים מתרגום ירושלמי - סבתו, תשס"ה, עמ' 90, הערה 89; השימוש ברבנו חננאל - כהנא, תשכ"ט, עמ' 42, הערה 3; יעקבס, 2012.

20. שניאור תשע"ד.

יש להעיר כי בציטוט דברי רמב"ן המובא בכפתור ופרח נשמט המשפט: "והדרך אשר המצבה בה קרובה לבית אל בגבול בנימין". נראה שיש פה השמטה מחמת הדומות 'בנימין' - 'בנימין'. ועוד: בבדיקה של עופר ויעקבס נמצא כי קטע התוספת הזה העוסק בקבר רחל נמצא ברוב כתבי היד, גם באלו השייכים למהדורה הספרדית.²¹ משום כך הימצאותו בטופס רמב"ן שהיה בידי אשתורי הפרחי איננה מפתיעה כל כך.

סיכום

במאמר זה בחנו מספר ציטוטים של פרשני ימי הביניים המובאים בספר כפתור ופרח. בדיקה קפדנית של ציטוט דברי הפרשנים בידי רבי אשתורי הפרחי, בהשוואה לנוסח פירושה לתורה, כפי שהוא מוכר לנו על פי כתבי יד, חושפת את ידיעותיו בנוגע לנוסחי הפרשנים שבחלקם אינם מופיעים במהדורות המודפסות של הפירושים למקרא. מכאן חשיבות הכרת ציטוט דברי הפרשנים בכפתור ופרח כ'עד נוסח' של פרשנות ימי הביניים.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

ברלינר, תרכ"ז	א' ברלינר, רש"י על התורה, ברלין תרכ"ז.
ברלינר, תרס"ה	א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט ע"נ מיין תרס"ה.
גרוסמן, תשנ"א	א' גרוסמן, "הגהות רבי שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 67-97.
גרוסמן וקדר, תשס"ד	א' גרוסמן וב"ז קדר, "מפות ארץ ישראל שצייר רש"י ומשמעותן ההיסטורית", <i>איגרת</i> 25 (תשס"ד), עמ' 26-29.
חבצלת, תשנ"ז	א"י חבצלת (עורך), <i>כפתור ופרח</i> , ירושלים תשנ"ז.
יעקבס, 2012	י' יעקבס, "ספרים חדשים שהתגלו לרמב"ן בהגיעו לארץ ישראל", <i>JSIJ</i> 11 (2012), עמ' 105-118.
כהנא, תשכ"ט	ק' כהנא, "הוספות רמב"ן לפירושו לתורה", <i>המעין</i> ט (תשכ"ט), עמ' 25-47.
כסלו, תש"ע-תשע"א	א' כסלו, "הפשטות המתחדשים בכל יום": פירושו הקצר של רבי אברהם אבן עזרא לתורה כמקור לרשב"ם בפירושו לתורה", <i>תרביץ</i> עט, ג-ד (תש"ע-תשע"א), עמ' 413-438.

- לונץ, תרנ"ז
מונדשיין, תשע"ב
- א"מ לונץ (מהדיר), **כפתור ופרח**, ירושלים תרנ"ז.
א' מונדשיין, "עיונים בחרוזות הפתיחה של רבי אברהם אבן עזרא לפירושו הארוך לספר שמות", **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כא** (תשע"ב), עמ' 219-253.
- נרקיס, 1984
ירושלים 1984, עמ' 435-439.
- נרקיס, 1984
ירושלים 1984, עמ' 435-439.
- סבתו, תשנ"ה
עמ' 71-81.
- סבתו, תשס"ה
עמ' 61-124.
- סימון, תשע"ג
רמת גן תשע"ג.
- עדלמן, תרי"א
ברלין תרי"א.
- עופר, תשס"ז
כ"י לייפציג 1", **תרביץ**, עו (תשס"ז), עמ' 435-443.
- עופר, תשע"ב
השקל?", **תרביץ** פ, ב (תשע"ב), עמ' 261-264.
- עופר ויעקבס, תשע"ג
בארץ ישראל, ירושלים תשע"ג.
- שניאור, תשס"ט
בכ"י פריז 155", **תרביץ** עח, ג, (תשס"ט), עמ' 371-381.
- שניאור, תשע"ב
ד' שניאור, "תחילת מחקר: תיאוריה הגיאוגרפיים של ארץ ישראל ב'כפתור ופרח' בהשוואה להסברים הגיאוגרפיים של פרשני המקרא בימי הביניים", **קתדרה** 143 (תשע"ב), עמ' 93-110.
- שניאור, תשע"ד
ד' שניאור, "תוספות ותיקוני נוסח גאוגרפיים בפירושו רמב"ן לתורה", **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כב** (תשע"ד), עמ' 263 - 277.